

Дзира І.Я., професор кафедри педагогіки та методики професійного навчання Київського національного університету технологій та дизайну, доктор історичних наук, професор

ВІДТОПОНІМНІ ПРИЗВИЩА ЗАПОРОЗЬКОГО
КОЗАЦТВА СЕРЕДИНИ ХУІІІ СТ. (НА МАТЕРІАЛІ
РЕЄСТРУ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО НИЗОВОГО 1756 Р.)

Для повного уявлення про еволюцію антропонімної системи запорозького козацтва в останній період існування Запорозької Січі необхідне детальне вивчення прізвищевих назв відтопонімного походження. По-перше, воно дасть змогу встановити, якою мірою в їх основах, формантах і моделях знайшла своє відображення тогочасна українська топонімія. Також цей аналіз є надзвичайно важливим для повної реконструкції катойконімічної й ад'єктонімічної лексики староукраїнської мови та вивчення міграційних і колонізаційних процесів у межах Вольностей війська Запорозького Низового в середині ХУІІІ ст.

Автор поставив завдання з'ясувати особливості словотвору, етимологію, сортимент і частоту вживання відтопонімного фонду в антропоніміконі запорозького козацтва середини ХУІІІ ст. Предметом дослідження є відтопонімні прізвищеві назви.

Джерелом фактичного матеріалу послужив укладений 1756 р. Реєстр Війська Запорозького Низового (далі РВЗН - І.Д.), а також додані до нього списки козаків, які перебували на промислах і зимівниках на території паланок [1]. Крім політичних мотивів, поява цієї групи взаємопов'язаних між собою документів була викликана потребою виконати повноцінну калькуляцію призначеного Війську Запорозькому грошового й матеріального забезпечення та скасувати митний податок на товари, що ввозилися в Запоріжжя й вивозилися звідти. РВЗН складається зі списків 38 окремих куренів і містить 13085, а разом із поданими паланками відомостями й описами близько 15000 найменувань запорожців.

На сторінках РВЗН нами виявлено близько 410 відтопонімних прізвищевих назв, які у структурному відношенні поділяються на іменниковий (22,4%) та прикметниковий (77,6%) типи.

Найбільшу групу серед найменувань першого типу становлять антропоніми на -ець (40,2%): *Бтлоцерковець, Кантвець, Полтавець* тощо. Малопродуктивність суфіксів -аниц- а/-аниц-я (*Кіяниця, Остриниця*), -ашк-а (*Кіяшка*), -ц-я(*Кіяця*) дозволяє припускати, що на середину ХУІІІ ст. вони вже втратили свою катойконімічну функцію і продовжували вживатись як структурні форманти. У РВЗН зустрічаються також антропоніми *Кіянь* і *Черкась*, що походять від відповідних катойконімів з нульовим суфіксом сингулятивності. На особливу увагу заслуговують «прозванія» (32,6%), що виникли шляхом трансонімізації: *Збараж, Крелевць, Охтырка* та ін.

Відтопонімні прізвищеві назви прикметникового типу насамперед представлені субстантивованими відносно- присвійними прикметниками (94%). Найпоширенішими серед них є антропоніми на -ск-ий (60,4%) (*Лисянський, Миргородський, Уманський* та багато ін.) і -цк-ий (21,5%) (*Базавлуцький, Вишневецький, Гадяцький* тощо). Відтопонімних «прозваній» із суфіксом -зк-ий (*Великолузький, Збаразкий, Остртзький* тощо) трапляється обмаль (3,7%). Деяким моделям притаманне використання складних суфіксів:

-анск-ий (2,7%) (*Кропивянський, Нефороцанський, Снтлянський* тощо), -евск-ий (*Чорноблевський*), -ецк-ий (*Маковецький*), -инск-ий (*Кущинський, Rogозинський* тощо), -овск-ий / -івск-ий (4,7%) (*Веселовський, Жуковський, Санжартвський* тощо). Окрему групу становлять антропоніми на -ий, зокрема й ті, що містять загальну вказівку на місце проживання. Найбільше серед них найменувань, які походять від відносних прикметників із суфіксами -ан-, -н-або -ов-: *Береговий, Болотняний, Колодежний* тощо. 4 антропоніми є субстантивованими відносними прикметниками префіксально-суфіксального способу творення: *Заболотний, Загородній, Зарудній* і *Птдгтрний*. «Прозванія», утворені від присвійних прикметників на сторінках РВЗН зустрічаються надзвичайно рідко: *Кіяничинь, Кобежчин*.

Різні класи топонімів неоднаково представлені в антропонімікою РВЗН. 369 прізвищевих назв утворені від ойконімів. Твірні основи 15 найменувань пов'язані з гідронімами, що, як правило, поряд з водним об'єктом позначали прилеглу до нього заселену територію: *Донець, Луганській, Миюскіи* тощо. 10 «прозваній» запорожців утворені від хоронімів (*Басараб, Задесенский, Понизкий* тощо), 8 - від оронімів (*Балка, Береговий, Таванець* тощо), 3 - від агронімів (*Баишань, Баишанник і Загородній*). 5 антропонімів мають подвійну як оронімічну, так і гідронімічну мотивацію: *Базавлуцкій, Хортицкій, Чортотлицкій*.

У 410 запорозьких прізвищевих назвах нам вдалося виділити 293 різні топоніми. Найчастіше вони виражають зв'язок з назвами конкретних населених пунктів Лівобережжя та Правобережжя (відповідно 85 і 78 лексем). Ще 21 антропонім постав від топонімів, що використовувалися для позначення географічних об'єктів як на Лівобережжі, так і на Правобережжі. У 34 «прозваніях» відображена топоніміка Вольностей Війська Запорозького Низового. Дещо менше зустрічаємо прізвищевих назв, мотивованих топонімікою Слобожанщини й Західної України (відповідно 25 і 21 найменування). Найменування запорожців, в основі яких лежать топоніми, що знаходяться поза межами сучасної України трапляються надзвичайно рідко: *Кубанець, Стбтрака, Шлонські* под.

Отже, на середину ХУІІІ ст. в українській мові склалася цілком сформована, семантично й морфологічно розвинена система відтопонімних прізвищевих назв. У цей період уже існували моделі та засоби, необхідні для вільного утворення іменників і прикметників від усіх видів топонімів.

Список використаних джерел

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. 1734-1735. - К.: Держ. комітет архівів України, ЦДІА України, НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2008.

- Т. 5: Реєстр Війська

Запорозького Низового 1756 року / Л.З. Гісцова (ст. упоряд. тому), І.Л. Бутич (наук. ред.). - 528 с.